
A Glance at the Latest Arabic-Persian Dictionary in Qajar Era

Reza Afkhami Aghda; Associate Professor, University of Yazd*
Yadollah Jalali Pandari; Professor, Yazd University
Mahdie Jafari Nodoushan; PhD Candidate of Arabic Language and
Literature, Yazd University

---

1. Introduction

Among the written legacy of the past, one sometimes comes across valuable copies that have been left unknown and neglected for some reason. One of these works is the manuscript of "Jame-ol-Loghat" by Mullah Mohammad Jafar Nodushani, of which only a unique copy is in the author's own handwriting. He completed this three-volume dictionary in 1258 AH, during the reign of Mohammad Shah Qajar. This work is a kind of bilingual dictionary that has been translated from Arabic to Persian based on "Sahah" and "Qamoos", using other dictionaries. In compiling this dictionary, the author has provided Persian meanings of his own for the Arabic words, and among bilingual synonyms, pure Persian words can also be seen, which is one of the valuable features of this dictionary; through these Persian words one will come to know the original Persian dialects and words.

The present study, with an analytical-descriptive method, examines the written, structural and linguistic features of this version and then expresses its slips and values. One of the important features of this book is the use of simple, short sentences, avoiding confusing and elusive language, and avoiding rhetoric. It is valuable in terms of Persian equivalents for Arabic words.

2. Methodology

The study has been done using descriptive-analytical method and it

---

* Corresponding author.

E-mail: afkhami@yazd.ac.ir.

Date received: 04/11/2020

DOI: 10.22103/jll.2021.16707.2850

Date accepted: 28/01/2021

---

is based on a documentary and library style based on the original work and the evidence extracted from it, and a review of the books from which the author of the work has used.

3. Discussion

Among the manuscripts of the Vaziri Library of Yazd, there is a unique Arabic-Persian dictionary called "Jame-ol-Loghat".

The author of this dictionary is Mullah Mohammad Jafar Nodoshani, who lived in Yazd. He was a contemporary of Mohammad Shah Qajar and was proficient in grammar, and Persian and Arabic vocabulary. Little is known about the biography of the author, except that this noble man is the son of Mohammad Hossein and the grandfather of the mother of Qawam-o-Shoara Yazdi, who was originally from Nodushan but lived in Yazd.

This dictionary, whose time of compilation is mentioned by the author at the end of the third volume as being Thursday, the 14th of Jamadi Al-Awali in 1258 AH, is voluminous and includes 1743, 18-line sheets with a length of 17×11 cm.

This dictionary is a valuable book, both in terms of Arabic and Persian languages and in terms of being a detailed and useful dictionary. Since many Persian words in such books are accompanied by Arabic words, it has made available a precious treasure of Persian words, the existence of which is very necessary for collecting Persian words, and, therefore, for compiling a comprehensive Persian dictionary. Mullah Mohammad Jafar Nodushani has made an effort to present his dictionary in Persian in a special and innovative way, different from all Arabic dictionaries. This book contains an introduction, three main sections and a conclusion.

The author has arranged the three main sections of the book in the style of "Sahah" and "Qamoos al Mohit". He has arranged the words in alphabetical order and has used the last letter of the word as the criterion for his classification. This method is known as the rhyme method. To do this, he has arranged the words according to their last letter in sections and has called them Baab. Then, according to the first letter of the word, he puts the words in sections called Chapters. He also pays attention to the middle letter of the word in word order. In this way, his dictionary has 28 Baabs and each Baab has 28 Chapters.

The author has used various methods to show the correct pronunciation of words: sometimes he has used diacritics to show the pronunciation of words. And in some cases, mentioning the weight of the words at the beginning of the meaning of the word introduces the pronunciation of the words

In compiling his book, Mullah Mohammad Ja'far Nadushni has used famous and valuable sources such as Qamoos al-Mohit, Taraz al-Awal, Mesbah al-Monir, Taj al-Masadr, etc.

In this manuscript, one can see some written coordinates in the way of writing of the predecessors, which is different from our modern calligraphy.

Although the text of the book "Jame-al-Loghat" is simple and fluent and has written simple and understandable explanations for Arabic words, in some cases, original and ancient Persian words have been used for translating some words.

The style of the book "Jame-ol-Laghat" is based on simplicity and fluency, and the author does not have a special and innovative form, and like the prose language of his time, it is simple, fluent, understandable and far from verbal complexities. Since the style its contemporary books is simple, fluent, and free from technicalities, it is generally an imitation of idioms and the grammatical structure of Arabic sentences. These influences can be seen not only in texts translated directly from that language, but throughout the whole book. In the text of this dictionary, as in any other manuscript, the slips of the pen, inadvertently, and the errors that any writer may suffer from writing for the first time can be seen.

4. Conclusion

The manuscript of "Jame-ol-Loghat" is an Arabic-Persian dictionary belonging to the 13th century AH. The author of this dictionary is Mullah Mohammad Jafar Nodoshani, who wrote it in 1258 AH, during the reign of Mohammad Shah Qajar. The value of this work is that, since it expresses different forms of Arabic words, including infinitive, noun, letter and present, it is a rich source for researchers. And because the different sections of the book are arranged in alphabetical order and the final and initial letters of each word, it is easy to find the words in it. Another advantage of this book is the use of reliable and valuable sources such as Qamoos-ol-Mohit,

Sahah, Taraz-al-Awal, etc. In addition, the author's fidelity at that time is admirable, since, he mentioned wherever he used a source for his work. On the other hand, since in addition to translating Persian words, Arabic phrases have also been presented from other authoritative books, there is no need for the researcher to refer to other sources. Also, the simple and sweet words in this book, which are equal to the Arabic words, can today help researchers to choose their words. In the text of this dictionary, like any other manuscript, one can see pen slips and errors that occur to any scribe for the first time as a result of writing, including mistakes in citing sources, missing a word or part of a sentence, and not using punctuation; mistakes and errors that occurred when quoting from Arabic books. Lack of spacing and lack of diacritics for Arabic content also makes the work of researchers difficult. Examination of this manuscript shows that although some old words are seen in the text and some words are recorded in dialectal and colloquial form, in general, the linguistic feature of this book include the use of simple and short sentences, avoiding confusing and difficult language, and avoiding rhetoric, technicality, and figures of speech. In terms of calligraphy, this book follows the texts of its contemporaries.

Keywords: Bilingual dictionary, Jame-ol-Loghat, Mullah Mohammad Jafar Nodushani, Structural and linguistic features.

References [in Arabic]:

The Holy Quran.

Al- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (No date). *Al-Ayn*, [Investigator: Mahdi Makhzoumi], Beirut: Dar wa Maktaba al-hilal.

Al-Fayoumi, Ahmad bin Mohammad. (1418 AH). *Al-Mesbah Al-Monir*; [Investigator: Yusef Al-Sheikh Al-Muhammad] Beirut: al-Maktabat al-'Asriyya.

Al-Husseyni, Ali bin Muhammad Masum. (1426AH). *altiraz al'awwal*; Qom: The Al-Bayt Foundation.

Al-Jawhari, Abu Nasr Ismail bin Hamad. (1407 AH). *Taj Al-loghat wa Sihah Al-arabiyah*, [Researcher: Ahmad Abdul Ghafoor Al-Attar] Beirut: Dar Al-Alam for Millions.

Firoozabadi, Mohammad bin Yaqub. (1412 AH). *Al-Qamoos Al-*

Mohit, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Taras Al-Arabi.

Suyuti, Jalal al-din Abdorrahman. (No date). *Al-Mazhar*, Egypt: Motba Issa Al-Babi Al-Halabi and Co.

Tarihi, Fakhruddin bin Muhammad. (1988) *Majma-ul-Bahrain.*; Tehran: Islamic Culture Publishing Office.

Zobaidi, Mohammad Murtada (1409AH). *Taj Al-Arus min Jawahir Al-Qamus*, Egypt: Dar Al-Hedaya.

References [in Persian]:

Brown, Edward (1990). *Literary History of Persia from safavids to the present era*; [Translated by Dr. Bahram Meghdadi] Tehran: Morvarid Publications.

Garrahi, Mohammad Ali (June 4, 1987). *Nedaye Yazd newspaper*; No. 96, p. 12

Kazemeini, Mirza Mohammad (1987). *The encyclopedia of Yazd famous men*; Yazd: Reyhaneh Al-Rasool Publications

Mile Heravi, Najib. (1989), *Critique and Correction of Texts*, Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation

Modarressi, Seyed Javad (2005). *Nojoom al-sard bezekre olamae Yazd*; Yazd: Association of Cultural Works and Honors of Yazd Province

Monzavi, Allinaghi, (1958) *Arabic to Persian Dictionaries*, Tehran: University of Tehran

Monzavi, Alinaghi. (1998). "Arabic to Persian dictionaries from the fifth to the thirteenth century" in: Introduction to Dekhoda Dictionary, Tehran: University of Tehran

Nodushani, Mullah Mohammad Jafar, *Jame al-Loghat*, Yazd: Yazd Vaziri Library. Registration number 3744 [written manuscript], Book Date: 1258 AH

Rezaei, Yaser (2016). *A Study of the Role of Iranian Elders in Compiling and Compiling Arabic Dictionaries*, The First National Conference on Vocabulary in Islamic Sciences, Yasuj, Yasuj University, May 20, 2016, pp 715-735

Shirvani, Mohammad (1350). *List of manuscripts of Vaziri Library of Yazd*; Qom: Tabatabai Foundation

---

Tabatabai Ardakani, Seyed Mahmoud. (2002). *Ardakan Public Culture*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

نگاهی به آخرین فرهنگ عربی به فارسی در عصر قاجار (علمی - پژوهشی)*

دکتر رضا افخمی عقدا^۱، دکتر یدالله جلالی پندری^۲، مهدیه جعفری ندوشن^۳

چکیده

در لابه لای میراث مکتوب برجای مانده از گذشته، گاه به نسخه های ارزشمندی برمی خوریم که به دلایلی، ناشناخته و مغفول مانده اند. یکی از این آثار، نسخه خطی «جامع اللغات» اثر ملا محمد جعفر ندوشنی است که از آن تنها نسخه ای منحصر به فرد و به خط خود مؤلف در دست است. وی این فرهنگ سه جلدی را در سال ۱۲۵۸ قمری، در دوران حکومت محمد شاه قاجار، به پایان برده است. این فرهنگ از گونه فرهنگ های دوزبانه ای است که بر پایه «صحاح» و «قاموس» و با بهره گرفتن از فرهنگ های دیگر، از عربی به فارسی برگردان شده است. مؤلف در تصنیف این فرهنگ، در مقابل واژگان عربی، معانی فارسی آن را ذکر کرده که از جانب خود اوست و در میان این مترادفات دوزبانه، واژه های فارسی خالص نیز دیده می شود که یکی از ارزشهای شاخص این فرهنگ به شمار می رود و از طریق آنها می توان گویش ها و لغات اصیل فارسی را شناخت. پژوهش حاضر، با شیوه تحلیلی- توصیفی، به بررسی ویژگی های نوشتاری، ساختاری و زبانی این نسخه پرداخته و سپس لغزشها و ارزشهای آن را بیان می کند. از ویژگی های مهم این کتاب استفاده از جملات ساده، کوتاه و پرهیز از زبان غامض و دیرپاب و دوری از لفاظی و تکلف است و از نظر ساختار نیز دنباله رو فرهنگ های قبل از عصر خویش است و در آن، برخی مختصات

* تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۹/۰۸/۱۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۹/۱۱/۰۹

۱- دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه یزد، یزد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: afkhami@yazd.ac.ir.

۲- استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد، یزد، ایران.

۳- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب دانشگاه یزد، یزد، ایران.

DOI: 10.22103/jll.2021.16707.2850

نوشتاری به شیوه پیشینیان به چشم می‌خورد که از نظر معادل‌یابی‌های فارسی برای لغات عربی ارزشمند است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ دوزبانه، جامع‌اللغات، ملامحمدجعفر ندوشنی، ویژگی‌های ساختاری و زبانی.

۱- مقدمه

پس از ظهور اسلام لزوم انتقال پیام الهی و آموزه‌های اخلاقی و دینی نبوی ایجاب می‌کرد که به منظور تبیین دقیق مسائل دینی، تفاوت‌های واژگانی آن بیان شود و همچنین الفاظ دشوار عربی نیز شرح و بسط داده شوند؛ از این رو چند تن از دانشمندان مسلمان به نگارش معاجم روی آوردند و آثار ارزشمندی چون «العین»، «صحاح‌اللغة»، «لسان‌العرب» و... تألیف کردند. این نیاز در دیگر پهنه‌های جهان اسلام نیز احساس می‌شد، زیرا هم لازم بود زبان قرآن به عنوان زبان اسلام از تحریف و زوال مصون بماند و موجبات رشد و گسترش و ماندگاری این زبان و فهم بهتر و راحت تر آن فراهم شود و هم اینکه استقلال فرهنگی و زبانی دیگر ملل حفظ شود؛ مخصوصاً در سرزمینی چون ایران که دارای پیشینه فرهنگی بسیار غنی بود و همواره دانشمندان و اندیشمندان این دیار به حفظ هویت ایرانی خود اهمیت می‌دادند، بنابراین ایرانیان به واسطه نیازهای شدید دینی، سیاسی، علمی و اجتماعی به زبان عربی که زبان دینی و سیاسی و علم غالب در سرزمینهای اسلامی بود، ناگزیر از تلاش‌هایی برای رفع این نیازها بودند. به این منظور، بخش قابل توجهی از همت دانشمندان لغوی صرف جمع‌آوری و تدوین قواعد زبان و لغات عربی گردید و تألیف فرهنگ‌های دوزبانه به خصوص لغت‌نامه‌های عربی به فارسی دغدغه اهل ادب و عالمان حوزه لغت قرار گرفت. تألیف چند ده فرهنگ عربی به فارسی که از نخستین قرون ورود اسلام به ایران برجای مانده است شاهدهی بر این مدعاست. البته میزان توجه به تدوین این قسم از فرهنگ‌های لغت یا ترجمه‌ی فرهنگ‌های تدوین شده‌ی عربی به فارسی، در ادوار مختلف تاریخی بسته به عوامل گوناگون یکسان نبوده‌است. چنانکه اولین کتاب لغت عربی به فارسی «البلغة» در نیمه نخست قرن پنجم هجری (۴۳۸ق) نگاشته شد. همچنین

فرهنگ ابوالفضل بیهقی و فرهنگ «المصادر» و «ترجمان القرآن» از زوزنی و فرهنگ‌های «دستوراللغة» و «مرقاة» از ادیب نطنزی در این سده نگاشته شد (ن.ک: منزوی، ۱۳۳۷: ۲۷۰). در سده ششم هجری نیز، در خراسان، استادان سخن و لغت مانند میدانی فرهنگ «السامی فی الأسامی» و زمخشری «فرهنگ مقدمه‌الادب» و بوجعفرک بیهقی «تاج‌المصادر» را تألیف کردند؛ همچنین حبیش تفلیسی نیز لغتنامه قانون‌ادب و جوامع‌البیان را نگاشت. (ن.ک: منزوی، ۱۳۳۷: ۲۸۰)

در سده هفتم نخستین بار کسانی جهت تسهیل آموزش همگانی، لغت‌نامه‌هایی منظوم فراهم آوردند. از جمله ابونصر فراهی کتاب «نصاب‌الصبيان» را، به نظم، در دوست بیت فراهم آورد که حفظ کردن آن برای دانش‌آموزان ساده بود و چون این روش برای آن روزگار مناسب بود در اندک زمانی گسترش و شهرت یافت تا آنجا که در همین سده دو کتاب دیگر به تقلید از آن تدوین شد؛ از جمله: کتاب «زهرة‌الادب» از شهاب‌الاسلام احمد القاضی و فرهنگ منظوم «نصیب‌الفتیان» از حسام‌خویی (ن.ک: منزوی، ۱۳۳۷: ۲۹۴). اما در سده هشتم هجری، ظاهراً به سبب پایان تسلط تازیان و پیدایش هرج و مرج مغولان، بیش از یک قرن فرهنگ کامل و مهمی در این حوزه نگاشته نشد.

در سده نهم هجری، یک فرهنگ همگانی در شمال ایران به نام «کنز‌اللغات» از محمد بن عبد‌الخالق بن معروف و فرهنگ دیگری در هندوستان به نام «دستور‌الإخوان» از قاضی بدر محمد دهار نگاشته شد (ن.ک: منزوی، ۱۳۷۷: ۳۱۵). در سده دهم هجری، در اثر جنگ‌های ایران و عثمانی و نابسامانی‌های دیگر، دستگاه‌های علم و ادب به کلی از هم پاشید و برای تألیف لغت‌نامه‌های عربی به فارسی در ایران اقدام بسزایی نشد (ن.ک: منزوی، ۱۳۷۷: ۳۲۳). در سده یازدهم هجری، دانشمندان ایران مشغول مبارزات بین صوفی - فقیه بوده، هر یک از این دو دسته در صدد اثبات حقانیت خود و نزدیک جلوه دادن عقاید خود با شرع بودند؛ از این رو کمتر به کار علمی و ادبی پرداختند و تألیفات آنها منحصر به جمع احادیث مذهبی و شرح فرهنگ‌های عربی و ترجمه آنها به فارسی بوده است؛ از جمله مهمترین فرهنگ‌های این سده فرهنگ «منتخب‌اللغات» از شاهجهانی است (ن.ک: منزوی، ۱۳۳۷: ۲۱۳). در سده دوازدهم، دانشگاه مذهبی اصفهان، هنگامی که

فقیهان از جنگ «فقیه-صوفی» پیروز بیرون آمدند، عربی‌نویسی را مجدداً رواج داد و دایرةالمعارف مذهبی «بحارالانوار» در آغاز این سده فراهم شد. همچنین به دستور شاه سلطان حسین صفوی، کتاب «سماء‌الاسماء» به عنوان یک فرهنگ بزرگ، شبیه به دایرةالمعارف تدوین شد (ن.ک: منزوی، ۱۳۳۷: ۲۳۶). اما در سده سیزدهم انحطاط علمی و ادبی سراسر ایران را فراگرفته بود و پس از گشایش راه آمد و شد اروپا و خاورمیانه، ارتباطات ایران و اروپا بیشتر شد و به‌خاطر بی‌بهرگی زبان عربی از دانشهای نوین اروپایی این زبان جایگاه علمی کهن خود را به تدریج از دست داد و بیشتر از نظر مذهبی اهمیت پیدا کرد. به همین سبب در این قرن، فرهنگ مشهوری اعم از عربی به عربی یا عربی به فارسی در ایران تدوین نشد. کتاب منتهی‌الارب فی لغات العرب که امروزه بزرگترین و مشهورترین فرهنگ لغت عربی به فارسی به شمار می‌رود در شبه قاره هند تألیف شد. غافل ازاینکه در این سده در روزگار محمدشاه قاجار در مرکز ایران لغت نامه‌ای جامع به نام «جامع اللغات» به دست عالمی توانا به نام ملامحمدجعفر ندوشنی نگاشته شده ولی به دلایلی از چشمها دورمانده است و سالیان متمادی گرد و غبار غفلت بر آن نشست است. شاید اگر این فرهنگ با ارزش در همان زمان شناخته شده بود اکنون شهرتی همپای «منتهی‌الارب» داشت.

۱-۱- بیان مسئله

نسخه‌های خطی و دست‌نوشته‌ها، حلقه اتصال گذشته و آینده و میراث گرانقدر فرهنگ و تمدن اسلامی هستند. بر کسی پوشیده نیست که «ترقی و تعالی یک جامعه آن گاه مقدور می‌گردد که از پیشینه‌ی تاریخ و تمدن خود آگاه باشد و آنچه را از اسلاف بر جای مانده، با بینش علمی و انتقادی و به‌دور از هرگونه حبّ و بغض مذموم در اختیار گیرد» (ن.ک: مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۲۶).

بنابراین زدودن گرد فراموشی و غفلت از چهره گنجینه‌های کهن فرهنگ و ادب هر ملت و تلاش به منظور حفظ، شناسایی و معرفی این آثار بسیار ارزشمند است و همواره بر آن تأکید شده است ولی با همه کوشش‌هایی که در سال‌های اخیر برای شناسایی و نشر این گنجینه‌های ارزشمند انجام گرفته، اما هنوز نسخ خطی فراوانی در گوشه و کنار کشور

وجود دارد که مورد غفلت واقع شده‌اند. پژوهش حاضر، کوششی در جهت معرفی و شناساندن یکی از این آثار ارزشمند به نام «جامع اللغات» است که در دوره محمد شاه قاجار تألیف شده و به صورت نسخه خطی در کتابخانه وزیری یزد موجود است و هنوز تصحیح نگردیده است. بعد از معرفی این نسخه خطی به بررسی ساختار آن و ویژگی‌های رسم الخطی، زبانی و دستوری این کتاب پرداخته، ارزشها و لغزش‌های این فرهنگ بیان شده است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

فرهنگ لغت «جامع اللغات» نسخه خطی منحصر به فرد، به خط خود مؤلف است که به جز نوشته محمدعلی جراحی در روزنامه ندای یزد مورخ ۶۶/۳/۴ و نوشته‌های چند سطری در کتاب فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد از محمد شیروانی (۱۳۵۰ش) و کتاب دانشنامه مشاهیر یزد از میرزا محمد کاظمینی (۱۳۸۱، ج ۳) و کتاب نجوم‌السرود از سیدجواد مدرسی (۱۳۸۴ش) و مقاله‌ای کوتاه با عنوان «نسخه‌های نادر کتابخانه‌ی وزیری یزد» (۵) جامع اللغات» از حسین مسرت (کاریز یزد، ۱۳۹۳ش) و مقاله «بررسی و تطبیق ساختار فرهنگ جامع اللغات اثر ملا محمد جعفر ندوشنی و منتهی‌الارب» از رضا افخمی و مهدیه جعفری (پنجمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ، ۱۳۹۹) که تنها به بررسی و مقایسه هر دو فرهنگ از نظر ساختار پرداخته است و هم‌پوشانی آن با مقاله حاضر ناچیز و تنها در بخشی از موضوع ساختار است. هیچ‌گونه تحقیق، بررسی، استنساخ، تصحیح و یا شرح و توضیحی در مورد آن صورت نگرفته است و این کتاب همچنان در پرده انزوا در میان قفسه‌های کتابخانه وزیری یزد روی در گمنامی دارد. این پژوهش سعی دارد به معرفی و نقد و بررسی ویژگی‌های این فرهنگ ارزشمند از جهت ساختار، منابع و مآخذ، ویژگی‌های نگارشی و املائی و رسم الخطی، ویژگی‌های زبانی و تلفظی، سبکی و دستوری، لغزش‌ها و ارزش‌های جامع اللغات بپردازد.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

هر نسخه خطی به عنوان میراث مکتوب پیشینیان، هدیه‌ای گرانبها برای نسل امروز و نسلهای آینده به شمار می‌رود و احیای آن به منزله احیای فرهنگ و تاریخ یک جامعه و یک ملت است. از این رو معرفی و بررسی تألیفی که از زمانهای پیشین برجای مانده است، از آنجا که سازنده میراث فاخر قومی و ملی یک کشور است و اطلاعات وسیع در باب سلوک، اندیشه و ساختار فکری و زبانی دانشمندان و متفکران گذشته به دست می‌دهد، پژوهشی اصیل است که منتقدان ادبی پیوسته بر آن تأکید کرده‌اند. در این میان احیای منابع علمی - زبانی از جمله فرهنگ نامه‌ها چه بسا فراتر و ارزنده‌تر است؛ زیرا نه تنها هزاران واژه را پوشش داده، بلکه از پیشینه لغات، واژگان پرکاربرد قدیمی، اصطلاحات متداول و آداب و سنن یک ملت و ویژگیهای رسم الخطی گذشتگان نیز خبر می‌دهد. همچنین در اینگونه کتابها، لغات فارسی سره که در مقابل کلمات عربی آمده است، گنجینه گرانبهایی از لغات فارسی در اختیار می‌گذارد که وجود آنها برای جمع‌آوری واژه‌های فارسی قدیمی بسیار ضروری و لازم است از این رو معرفی و احیای چنین فرهنگ‌هایی بسیار لازم می‌نماید. بنابراین پژوهش حاضر به معرفی و نقد و بررسی ساختار و سبک و ویژگی‌های نوشتاری و زبانی نسخه خطی فرهنگ جامع اللغات پرداخته است.

۲- بحث

۲-۱- نسخه خطی جامع اللغات

در میان نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد لغتنامه عربی به فارسی منحصر به فردی به نام «جامع اللغات» به چشم می‌خورد. مؤلف این فرهنگ ملامحمدجعفر ندوشنی است که در یزد سکونت داشته است. وی معاصر محمدشاه قاجار بود و در علم صرف و نحو و لغت فارسی و عربی مهارت داشت (ن.ک: کاظمینی، ۱۳۶۶: ۳/۱۵۹۶).

او، در پایان جلد دوم، از خود چنین یاد کرده است: «...قدمتم علی ید مؤلفه الراجی الی رحمة الله الملك الأكبر، ابن محمدحسین، محمدجعفرالندوشنی الأصل، الیزدی المسکن.» (ندوشنی، بی تا: ۲/ الف ۴۸۱) این فرهنگ در سه جلد تصنیف گردیده و از آن تنها نسخه‌ای منحصر به فرد و به خط خود مؤلف در دست است.

از شرح احوال و زندگانی مؤلف آن اطلاع چندانی در دست نیست؛ جز اینکه این بزرگوار فرزند محمدحسین و جدّ مادر قوام الشعرا یزدی است که اصالتاً ندوشنی (از توابع شهر یزد) بوده ولی در یزد می‌زیسته است. (ن.ک: مدرّسی، ۱۳۸۴: ۲۵۰) مرحوم میرزا سید علی ملقب به قوام‌الشعراء از جمله شعرا یزد (متوفای ۱۳۵۸ق) یادداشتی در نخستین برگ از جلد‌های سه‌گانه این نسخه نگاشته و ملّامحمدجعفر را جدّ مادر خود معرفی می‌کند. یادداشت وی در نخستین برگ کتاب چنین است: «کتاب جامع اللغات تألیف جدّ امجد امّی مرحوم آخوند ملّامحمدجعفر، رحمة الله علیه است که نود سال پیش به خط خویش مرقوم فرموده است.» (ندوشنی، بی‌تا: ۱/الف ۱)

مؤلف در جلد دوم کتاب درباره‌ی انگیزه خود از تألیف این کتاب چنین می‌نویسد:

«...ببایست دانست که چون خدا قرآن را به لفظ عرب بر پیغمبرما محمد(ص) نازل فرموده‌است و در قرآن فرموده است: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» [یوسف/۲] و احادیث پیغمبر(ص) و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین هم به لفظ عرب می‌باشد، بر عامّه و کافّه ناس لازم است دانستن معانی الفاظ عربیه را به علت آنکه تکلیف خدا را که بر عامّه ناس می‌باشد از قرآن و احادیث پیغمبر(ص) و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین بایست اخذ کرد. در این زمان که غیبت امام (عج) می‌باشد و فهم معانی آیات قرآنی و معانی احادیث پیغمبر(ص) و ائمه معصومین علیهم السلام موقوف است بر دانستن معانی الفاظ عربیه، بناء علی هذا به خاطر این بی‌بضاعت رسید که کتابی تألیف کرده‌باشم که جامع جمیع مواد صحیحّه فصیحّه عربیه بوده باشد و بیان نموده باشم معانی الفاظی را که به صحّت رسیده‌است به عبارت عام فهم که هم عوام و هم خواص از آن منتفع باشند. انشاء الله تعالی لهذا پرداختم به نوشتن این کتاب.» (ندوشنی، بی‌تا: ۲/الف ۱)

این فرهنگ که نویسنده در پایان جلد سوم زمان تألیف آن را پنجشنبه ۱۴ جمادی الاولی سال ۱۲۵۸ هجری قمری ذکر می‌کند، دارای حجم زیاد و شامل ۱۷۴۳ برگ ۱۸ سطری به قطع ۱۷×۱۱ سانتی‌متر است. مطالب آن به خط نستعلیق تحریری با مرکب مشکی بر روی کاغذ فرنگی نوشته شده‌است و با جلد مقوایی، روکش کاغذ آبی، درون کاغذ سفید، عطف تیماج زرد ۲۱×۱۵ به شماره ۳۷۴۴-۳۷۴۶ و شماره عمومی ۲۵۵۲۴ در کتابخانه وزیر یزد موجود است (ن.ک: شیروانی، ۱۳۵۰: ۵/۱۷۷۹).

این فرهنگ چه از نظر زبان عربی و چه از لحاظ زبان فارسی کتابی باارزش است و در ردیف قوامیس مفصل و مفید عربی به فارسی است و چون بسیاری از لغات فارسی سره در این گونه کتابها در مقابل کلمات عربی آمده است، گنجینه گرانبهایی از لغات فارسی در دسترس قرار داده که وجود آنها برای جمع آوری واژه‌های فارسی و در نتیجه برای تدوین لغت‌نامه جامع زبان فارسی بسیار ضروری و لازم است (ن.ک: جراحی، ۱۳۶۶: ۲).

۲-۲- ساختار جامع اللغات

ملا محمد جعفر ندوشنی لغتنامه خویش را با شیوه خاص و ابتکاری، متفاوت با تمام فرهنگ‌های عربی و عربی به فارسی در ارائه مطالب همت گماشته است. این کتاب حاوی یک مقدمه، سه مقصد و یک خاتمه است. مقدمه آن در بیان بعضی از قواعد و اصطلاحات صرفی است که به گفته مؤلف «بر شخص لغوی لازم است دانستن آن از برای تشخیص دادن مواد از یکدیگر و از برای اشتقاق مأخذ هر لفظ» (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲).

مقصد اول در بیان معانی مصادر ابواب ثلاثی مجرد و مقصد دوم در بیان معانی مصادر ثلاثی مزید و مصادر رباعی مجرد و رباعی مزید و مقصد سوم در بیان معانی اسماء متمکنه غیر مصدری است و در خاتمه نیز به توضیح معانی حروف و اسماء افعال و معانی افعال غیر مشتق می‌پردازد. از این رو کتاب جامع اللغات منبعی غنی برای پژوهشگران به شمار می‌آید، زیرا صورت‌های مختلف واژه‌های عربی اعم از مصدری و فعلی و حرفی را به همراه معانی آنها ذکر کرده است.

مؤلف، سه مقصد کتاب را به شیوه «صحاح» و «قاموس» تنظیم نموده است. او واژگان را بر اساس ترتیب الفبایی مرتب کرده و حرف آخر کلمه را ملاک دسته‌بندی خود قرار داده است. این شیوه به روش قافیه معروف است. وی برای این کار، واژگان را با توجه به آخرین حرف اصلی آنها در بخش‌هایی مرتب کرده و آنها را باب نامیده است. سپس با توجه به حرف اول کلمه، لغات را در بخش‌هایی به نام فصل قرار داده است. وی همچنین به حرف وسط کلمه نیز در ترتیب لغات توجه داشته است. با این روش لغتنامه وی دارای ۲۸ باب و هر باب دارای ۲۸ فصل است. البته به ضرورت ساختار برخی کلمات، تعداد فصول در برخی از ابواب به ۲۸ فصل نمی‌رسد مثلاً در باب «راء» فصلی به نام «فصل اللام» نداریم.

وی همچنین در ترتیب فصول، فصل «واو» را از فصل «یاء» جدا کرده تا پژوهنده دچار اشتباه نشود؛ یعنی ابتدا فصل «الهاء» و بعد فصل «الیاء» را می آورد.

مقصد اول با «باب الهمزة و فصل الباء» واژه «بدأ» آغاز می شود و با «باب الیاء فصل الیاء» واژه «یدی» به پایان می رسد. در مقصد ثانی، مؤلف بر اساس مصادر مجرد، مصادر مزید آن را می نویسد؛ مثلاً بسأ: الإیساء: به معنای انس دادن کسی را (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۴). مقصد ثالث، همانطور که قبلاً ذکر شد، در بیان معانی اسماء متمکنه غیر مصدریه از ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد است. در این بخش، ابتدا ریشه واژه و معنی آن ذکر می شود و سپس کلماتی که از این واژه مشتق شده اند، بیان می شود. مؤلف برای بیان جمع اسمها ابتدا حرف «ج» را نوشته و سپس جمع آن اسمها را بیان می کند. خاتمه کتاب که حدود یک چهارم جلد سوم کتاب را در برمی گیرد، به موضوع معانی حروف و آنچه متضمن معنی حروف و اسماء افعال و معانی افعال غیرمشتق است، اختصاص دارد. توضیحات این بخش در مورد حروف و اسماء فعل نیز قابل توجه است و مؤلف معانی مختلف آنها را در کنار هر واژه ذکر می کند. مثلاً در مورد «إذا» می نویسد: «به کسر همزه «چون» و به این معنی از اداة شرط است و «وقتی» و به این معنی «ظرف» است و «ناگاه» و به این معنی «مفاجأة» است و «پس» و به این معنی به منزلة «فاء جزاء» است» (ندوشنی، ۱۲۵۸ق: ج ۳، الف ۴۱۱). همچنین در مورد «أی» آورده است: «أی بفتح همزه و سکون یاء بردو قسم است؛ حرف ندا است مثل: أی زیدٌ بمعنی یا زیدٌ و حرف تفسیر است مثل اینکه می گویی جائنی أسدٌ أی رجلٌ شجاعٌ» (ندوشنی، بی تا: ۳/الف ۴۲۹).

مصنّف برای نشان دادن تلفظ صحیح واژگان از شیوه های مختلفی استفاده کرده است: گاهی از ذکر حرکت حروف برای نشان دادن تلفظ واژه بهره جسته است، مثل: «الختأ» بالفتح و بناء دو نقطه فوق (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۹) یا «اولو» بضم همزه و بواو مکتوبه غیرملفوظه بعد از همزه و ضم لام و سکون واو به معنی صاحبان (همان، ج ۳، الف ۴۱۵) و در برخی موارد ذکر وزن کلمات در ابتدای معنی کلمه، معرف تلفظ واژه هاست مثل: الکلوء علی فَعول بالضم (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۲۱) قابل ذکر است که مؤلف پس از ذکر تلفظ صحیح مصادر ثلاثی مجرد، تلفظ فعل آنها را نیز به دو روش بیان نموده است: تلفظ برخی از فعلها را با بیان حرکت عین الفعل آن نشان داده است مثل: الصغر بفتحین:

خوارشدن و الفعل صغر بكسر الغين (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۸۶) و تلفظ برخی دیگر را با فعل هم وزن آن: مثل الحدّ بالفتح و التشدید: بریدن و الفعل كَرَدَ يَرُدُّ (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۵۲). او همچنین در ترجمه برخی از کلمات هنگامی که معادل عربی کلمه را از منابع عربی ذکر می کند به جای برخی از کلمات عربی آن منابع مترادف برخی از واژگان را نگاشته است مثلاً در طراز آمده است «كِدِيّ الغراب»: ردّد فی نعیقه (الحسینی، ۱۴۲۶: ۱/۱۷۱) ولی در متن جامع آمده است: ردّد فی نعیقه (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۲۰) که نعیق و نعیق مترادف هستند یا در قاموس ذیل واژه «مرارة» آمده است: لسع العقرب (فیروزآبادی، ۱۴۲۶: ۱/۴۷۴) ولی در جامع اللغات آمده لدغ العقرب (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۲۰۵) که کلمه «لدغ» و «لسع» مترادف هستند. یا در مجمع البحرین آمده است: لم یقتل الرسول رجلاً (طریحی، ۱۳۶۷: ۳/۳۵۸) ولی در جامع اللغات آورده است: لم یقتل النبی رجلاً (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۸۵) که نبی و رسول مترادف هستند.

۲-۳- منابع جامع اللغات

ملا محمد جعفر ندوشنی در تألیف کتاب خود از منابع ارزشمندی استفاده نموده است و در مقدمه کتاب، از منابع و مراجعی که در تدوین این نسخه از آنها استفاده کرده است؛ نام برده و برای هر یک علامت های اختصاری به کار گرفته است: «ص» = صحاح؛ «ق» = قاموس المحيط؛ «ط» = طراز الاول؛ «مص» = مصباح المنیر؛ «مج» = مجمع البحرین؛ «ج» = تاج المصادر؛ «ک» = کنز اللغات.

همه این کتابها از منابع معروف و ارزشمند لغوی به شمار می روند. به عنوان مثال «صحاح» یکی از بهترین و معروف ترین لغت نامه ها در زبان عربی است. جوهری - مؤلف آن - در مقدمه کتاب می نویسد: هر آنچه لغت صحیح در زبان عربی بود در این کتاب نهادم. (جوهری، ۱۴۰۷: ۱/۲۴) سیوطی نیز در «المزهر» درباره این کتاب می گوید: «این کتاب در لغت، مانند صحیح بخاری در حدیث است. مدار کتاب بر کثرت لغت نیست بلکه شرط اصلی در تألیف آن، صحّت لغات جمع آوری شده در آن است.» (سیوطی، بی تا: ۱/۷۷) جوهری کتاب خود را بر اساس حرف پایانی کلمه تنظیم کرده است، یعنی محوریت در کتاب او به ترتیب با لام الفعل و سپس با فاء الفعل و آنگاه عین الفعل است. بدین گونه

که واژگان بر اساس حرف آخر و به ترتیب الفبا در باب هایی که با همان حرف آخر، نامگذاری شده است؛ مرتب می شود. در هر باب، فصل هایی بر اساس حرف اول واژگان و به ترتیب الفبا منظم شده است. در نتیجه لغتنامه ای دارای ۲۸ باب و هر باب دارای ۲۸ فصل به شماره حروف الفبا است.

قاموس المحيط اثر مجدالدین فیروزآبادی نیز از شیوه جوهری در باب بندی و مرتب کردن واژگان استفاده کرده است. چون این شیوه نسبت به دیگر شیوه های لغت نامه نویسی، دقیقتر بود و واژه پژوهان به راحتی می توانستند معنی واژگان را بیابند. (رضایی، ۱۳۹۵، ۲) مرتضی زبیدی در مورد این کتاب می نویسد:

«به جانم سوگند، هرگاه این کتاب در محافل مطرح شود برای فضلاء مایه ابهت است. این کتاب آفاق شرق و غرب را درنور دیده است و به هر سرزمینی که وارد شده، به ارزش آن افزوده گشته و در زمره تذکره نامه ها درآمده است.» (زبیدی، ۱۴۰۹: ۲/۱)

مجمع البحرين نیز به تدوین معانی لغات غریب قرآن و احادیث ائمه طاهرين پرداخته است. این اثر نیز در موضوع خود بی نظیر و دارای جایگاه ویژه ای است. علامه طریحی در سال ۱۰۷۹ق برای پر کردن جای غریب الحدیث شیعه به این کار عظیم اقدام کرد. متن کتاب به سبک صحاح اللغة جوهری، یعنی بر اساس حرف آخر، مرتب شده است.

فرهنگ لغت «مصباح المنیر» اثر ارزشمند محمد بن علی الفیومی در علم لغت است که در یک جلد و بر اساس حروف الفباء و با رعایت ترتیب حروف اصلی (فاء الفعل، عین الفعل، لام الفعل) تنظیم و نوشته شده است. البته گزینش لغات و پرداختن به لغات غریب المعنا از سوی مؤلف باعث شده تا کتاب مصباح المنیر از حجم کمی برخوردار باشد و بر همین اساس در ابتدای کتاب، مخاطب خود را کسانی می داند که در ادبیات عرب قوی باشند و آن را یک معجم علمی معرفی می کند. (ن.ک: الفیومی، ۱۴۱۸: ۵/۱)

«تاج المصادر» نیز فرهنگ لغت عربی به فارسی دیگری است که در سده ششم هجری توسط بوجعفرک بیهقی نگاشته شد. بیهقی در این کتاب، نخست مصدرهای ثلاثی مجرد و پس از آن مصادر ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید را یکی پس از دیگری آورده و در هر بخش ابتدا ریشه های سالم را آورده و سپس مضاعف، اجوف، ناقص و مهموز را گرد آورده است و هر یک از این بابها را به ترتیب حروف الفباء معمولی (ابتث) با ملاحظه

آخرین حرف ریشه مرتب کرده و به فارسی ترجمه کرده است. (ن.ک: منزوی، ۱۳۷۷: ۲۸۲)

شیوه فرهنگ «جامع اللغات» در استفاده از منابع فوق آن است که هر جا در متن از فرهنگ‌های پیشین بهره‌برده، مأخذ را ذکر کرده است. چنانکه در مقدمه کتاب اشاره شده است، وی بعد از بیان کردن معنی فارسی هر لفظ، عبارات کتب عربی مانند: «صحاح»، «قاموس»، «مجمع البحرین» و ... را بیان نموده است. مثلاً در باب الهمزة فصل الباء ذیل واژه «بدءاً» نوشته شده است:

«البدء بالفتح: آغاز کردن و اول کاری کردن و از نو آفریدن و الفعل بدء ببدء بفتح الدال فيهما. في ص بدأتُ بالشيء بدءاً: ابتدأتُ به و بدأتُ الشيء: فعلتُهُ ابتداءً و بدأ اللهُ الخلقَ و أبدأهم بمعنى. في ق بدءاً به كمنع: ابتدأ، و الشيء: فعَلَهُ ابتداءً و مِن أرضه: خَرَجَ، والله الخلق: خَلَقَهُمْ. في ط بدأ اللهُ الخلقَ بدءاً كمنع: خَلَقَهُمْ». (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۳)

۲-۴- ویژگی‌های نگارشی، املائی و رسم الخطی جامع اللغات

در این نسخه خطی برخی از مختصات نوشتاری به شیوه نگارش پیشینیان به چشم می‌خورد که با رسم الخط امروزی ما متفاوت است. از جمله این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱- در سراسر کتاب حرف «گک» به صورت «کک» نوشته شده است. مثل: الحتأ بالفتح: تابیدن ریشه کلیم (کلیم) (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۷)؛ الأخذ بالفتح: گرفتن (گرفتن) (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۵۱).

۲- کلمات مختموم به «ها»ی غیر ملفوظ به هنگام جمع با پسوند «ها» علامت جمع فارسی «ها»ی غیر ملفوظ آن حذف شده است مثل: ستارها به جای ستاره‌ها (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۶۱) و دانه‌ها به جای دانه‌ها (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۵۷) شاخهای درخت را برهم بستن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۵۳).

۳- در این فرهنگ مانند متون قدیم اصل بر پیوسته‌نویسی است به طوری که:

- «می» استمراری در همه جا به شکل متصل به فعل نوشته شده است. مثل: ذکر میکنیم، بیان میشود (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۳).

-در همهٔ موارد بدون استثناء «به» حرف اضافه به کلمهٔ بعد از آن متصل شده است مثل: الأدب بالفتح: بمهمانی خواندن (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۳۰)، القشيب بالفتح: مخلوط کردن چیزی بچیزی و زهر بخورد کسی دادن (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۵۷).

-در بسیاری از موارد فعل «است» به کلمهٔ قبل از خود متصل است. مثل: ثلاثی مجرد آنست که (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲)

-«را» متصل به کلمهٔ قبل از خود است مثلاً «آن را» به شکل متصل و به صورت «آنرا» درج شده است: آنرا معتل اللام نیز گویند (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۳)

-نوشتن «از او» به صورت «ازو» مثل: آرزوی زوال آن ازو داشتن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲۹۴).

-نوشتن «به نوعی که» به صورت «بنوعیکه» در سراسر متن

۴- املائی «ت» در متن، تحت تأثیر زبان عربی قرار گرفته و در بیشتر موارد به صورت تای مدور منقوط نگاشته شده است مثل: حالة ناخوش داشتن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۴)؛ صحه یافتن مریض (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۴)

۵- مؤلف گاهی املائی برخی از کلمات را با «واو» معدوله نوشته است مانند: خاموش شدن به جای خاموش شدن (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۶)؛ برخاستن به جای برخاستن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲۶).

۶- مؤلف گاهی ضمهٔ حرف اول کلمه را اشباع نموده و همراه با «واو» آورده است. مانند: خورد به جای خُرد (گام خورد برداشتن) (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۸۳)؛ ناخوشنود به جای ناخشنود (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲۹۱)

۷- در تمام موارد «یا» ی کسرهٔ اضافه که در لغات مختوم به «ها» ی غیرملفوظ به صورت «ء» یا «ی» نمایش داده می شود، حذف گردیده است. مثل: سرمه حلوء (سرمهٔ حلوء) (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۹) یا بچه خود (بچهٔ خود) (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۳)

۸- در برخی موارد بعد از کلمات مختوم به الف، همزهٔ زائد آورده است. مثل: هواء؛ غذاء، وباء

۹- نوشتن «تپیدن» به شکل «طپیدن» (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۶۷)

۱۰- نوشتن «شنا کردن» به صورت «شناه کردن» (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۰۶)

۱۱- حرف «ی» بعد از «الف ممدوده» را که در عربی به شکل «همزه» نوشته می‌شود، همه جا به شکل «ی» نوشته‌است. مثل: «کلّ مایع» (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۴۵)، «النايحة» (ندوشنی، بی تا: ۱/ ب ۶۴)، «راید الضحی» (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۱۳۵)

۱۲- در نوشتن برخی از کلمات از نشانه‌های اختصاری استفاده نموده‌است که این نشانه‌ها برگرفته از حرف اوّل و گاهی حرف اوّل و دوم واژه است. مثل: یق (یقال) (ب ۱۷)، انش تع (انشاءالله تعالی) (ب ۱)، مط (مطلوب) (ب ۵۲)، ایض (أیضاً) (الف ۷)، الح (الحديث) (ب ۱۰۸) به نظر می‌رسد مولف برای سهولت در کتابت این رموز و نشانه‌های اختصاری را وضع کرده‌است.

۲-۵- ویژگی‌های زبانی و تلفظی جامع اللغات

هرچند متن کتاب جامع اللغات ساده و روان است و در مقابل واژگان عربی توضیحاتی ساده و قابل فهم نگاشته شده‌است، اما در برخی موارد لغات فارسی اصیل و کهن در ترجمه کلمات به کار رفته‌است که می‌توان از طریق آن گویشها (به برخی از این گویشها که گویش منطقه مؤلف است در ذیل اشاره شده‌است) و لغات مستعمل آن روزگار را شناخت. برخی از این واژگان عبارتند از: گریز شدن = بی حیاء و بی شرم شدن؛ سماروغ = قارچ؛ هامون پشت شدن شتر = هموار بر پشت شترسوار شدن که به نظر می‌رسد «هامون» تغییر یافته واژه «هاموار» تلفظ کهن هموار باشد؛ هیمه جمع کردن = جمع کردن هیزم؛ آماس کردن = ورم کردن؛ بدید کردن = آشکار کردن؛ حد زدن = مجازات کردن؛ روباه بازی کردن = حيله گری کردن؛ سوده شدن سم شتر = سائیدن سم شتر؛ گریبان = یقه لباس؛ دوال = تسمه، تازیانه چرمی؛ زنجچانه = مجموعه زنج و چانه؛ خائیدن = جویدن، مکیدن؛ بُرّا = ماهر؛ پست = قاووت یا آرد گندم یا جو؛ پهن کردن خبر = منتشر کردن خبر؛ اندود کردن = آغشته کردن؛ نیک تیمار کردن = بسیار خوب پرستاری کردن؛ مانده کردن = خسته کردن؛ حنک بالا = سقف بالای دهان؛ سرون = سرین، نشستگاه انسان؛ پیسه شدن کلاغ = سیاه و سفید شدن کلاغ؛ رشتن = رسیدن؛ چُست شدن = چالاک شدن؛ عصابه بستن = عمامه بستن؛ بی باکی کردن = بی احتیاطی کردن؛ بیدل شدن = ترسیدن؛ لازم و مجاوز = لازم و متعدی؛ وزغ = قورباغه؛ خلیدن = فرو رفتن چیزی تیز؛ چربیدن چیزی بر چیزی در وزن = سنگینی

وزنه‌ای نسبت به وزنه دیگر؛ زرداب کم بیرون آمدن از جر احه = آب زرد که از جراحی بیرون آید؛ ریزیده شدن = پاشیده شدن از یکدیگر؛ (از ریختن که در زبان معاصر فقط دستمیزاد از آن باقی مانده است.) زرخندان = چانه؛ گنج چشم = گوشه چشم؛ به کاربردن سخت به جای بسیار مثل: سخت سرخ رنگ شدن؛ به کار بردن گران به معنای سنگین مثل: گران شدن بار بر کسی.

تلفظ برخی از واژگان به صورت محاوره‌ای دیده می‌شود که برخی از آنها عبارتند از:

- واژه «دهان» در همه موارد به صورت «دهن» نوشته شده است.

- واژه «پیراهن» در همه موارد به شکل «پیرهن» درج شده است.

به جز موارد یاد شده، کلمات دیگری نیز مشاهده می‌شود که بیانگر تلفظ محاوره‌ای و گویشی است مثل: دور شدن = دیر شدن؛ اجاق = اجاق؛ دوتنه شدن = دوتا شدن؛ آغال گوسفند = آغل گوسفند؛ چرکن شدن جامه = چرکین شدن جامه؛ فیروزی یافتن = پیروزی یافتن؛ اُشتر = شتر؛ قمع = قیف؛ فرود رفتن = فرو رفتن

شایان ذکر است برخی از این واژگان گویش خاص منطقه مؤلف بوده است که هنوز هم کم و بیش در گویش و زبان محاوره‌ای مردم منطقه ندوشن و اطراف آن شنیده می‌شود. کلماتی مانند اُشتر به جای شتر، قمع در معنای قیف، سرون در معنای سرین، بُرا به معنای ماهر و توانمند، گورماست: غذایی است که از مخلوط کردن ماست و شیر به دست می‌آید و در اکثر مناطق استان یزد از جمله زادگاه مؤلف، عقدا واردکان رواج دارد. طباطبایی اردکانی، (۱۳۸۱: ۳۹۹). همچنین واژه فله: غذایی است که بعد از مخلوط کردن شیر با مقداری شیر آغوز و حرارت دادن آن آماده می‌شود ولی در لغتنامه دهخدا فله به معنای شیر آغوز است و معنای فله به عنوان یک نوع غذا در فرهنگ‌های لغت فارسی بیان نشده است. و شاید از این روست که نویسنده فرهنگ عامه اردکان آن را با عبارت «گویا نام خوراکی است» معرفی کرده است (طباطبایی اردکانی، ۱۳۸۱: ۵۶۶)

۲-۶- ویژگی‌های زبانی و دستوری جامع اللغات

از آنجا که در تألیف فرهنگ لغت جز لغات و تعیین تلفظ و معنای آنها بیان دیگری به کار گرفته نمی‌شود، بنابراین معمولاً این گونه کتابها از نظر سبک ویژه هر عصر، ویژگی

خاصی ندارد. اما در این فرهنگ گاهگاه مواردی پیش آمده است که لغتی احتیاج به تشریح یا توضیح داشته است که در اینگونه موارد سبک کتاب جامع اللغات برسادگی و روانی استوار است. همان گونه که مؤلف از آن به «عام فهم» تعبیر کرده است. سبک نویسنده صورت خاص و ابتکاری ندارد و همچون زبان نثر عصر وی ساده، روان، قابل فهم و به دور از پیچیدگی‌های لفظی و معنوی است، زیرا سبک کتاب‌های همعصر او «ساده و روان و عاری از تکلف است، اما عموماً تقلیدی از اصطلاحات و ساختمان دستوری جملات عربی است. نه تنها در متونی که مستقیماً از آن زبان ترجمه شده، بلکه در سراسر کتاب این تأثیرات دیده می‌شود، گویی اذهان این فقها چنان در قرآن و احادیث مستغرق است که حتی هنگامی که به فارسی می‌نویسند افکارشان به سیاق عربی به روی کاغذ می‌آید» (ن.ک: براون، ۱۳۶۹: ۳۶۵) با دقت در متن کتاب ویژگی‌های زیر به چشم می‌خورد:

- ۱- استفاده از «به» به جای «با» مانند بعضاً زدن = با عصا زدن (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۲۳)؛ از جوش بازایستادن دیک بریختن آب در آن = از جوش بازایستادن دیک با ریختن آب در آن (ندوشنی، بی تا: ۱/ ب ۱۷)
- ۲- به کاربردن «حتی» به جای «تا» مثل: سخت شدن سرما بر کسی حتی اینکه نزدیک شود که بکشد او را. (ندوشنی، بی تا: ۱/ ب ۲۸)
- ۳- آوردن پیشوند «نا» در مصادر منفی مثل: نابالیدن نبات (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۲۰)
- ناگرویدن (ندوشنی، ۱۲۵۸ق: ج ۱، الف ۲۰۳)؛ خرمای نارسیده (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۱۵۹)
- ۴- اضافه کردن «از» به حرف اضافه دیگر قبل از بیان علت چیزی مثل: الدرینه: حیوانی که صیاد در پس آن پنهان می‌شود از برای آنکه تیر بر شکار زند؛ یا «السباء»: شرابی که از برای خوردن خریده شده باشد نه از برای فروختن (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۱۴).
- ۵- به کار بردن واژه «مجاوز» برای فعلهای دووجهی، به طوریکه پس از ذکر معنی مصادر دو وجهی عبارت لازم و مجاوز را آورده است. مثلاً: در زیر واژه «زنأ» آورده است الزنوء: حبس شدن بول کسی و حبس کردن بول لازم و مجاوز (ندوشنی، بی تا: ۱/ الف ۱۴) البته واژه مجاوز به معنای متعدی واژه‌ای کهن است و در فرهنگ «العین» از خلیل بن احمد

نیز از این واژه استفاده شده است. مثلاً در «العین» آمده است: ساء یسوء، لازمٌ ومجاوزٌ (فراهیدی، بی تا: ۳۲۷/۷)

۶- برخی اوقات در ترجمه اگر لغت مشکلی داشته، آن را نیز ترجمه کرده است. مثل: «بهت»: بهتان زدن یعنی دروغ بر کسی بستن چیزی (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۷۲) یا «نقض»: باز کردن بناء یعنی برچیدن آن (ندوشنی، بی تا: ج ۱/الف ۲۸۶)

۷- پیشوند «ب» در آغاز بعضی از مصادر آمده است مثل: گونه روی بگشتن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۴۵) زمین را بتراشیدن (همانجا)؛ زود بگذشتن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۱۱)

۸- اغلب فعلهای متعدی با پسوند «انیدن» به کار برده شده است. مثل: تمویت = میرانیدن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۶۴۴) تشبیح = پهن گردانیدن (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۶۶۷) تبرید = خنک گردانیدن (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۶۸۲)

۹- در فرهنگ جامع اللغات، بعد از بیان معنی فارسی کلمات، عبارات عربی معادل واژه نیز از فرهنگهایی چون «صحاح»، «قاموس المحيط»، «مصباح المنیر» و... بیان شده است و مصنف هنگام درج عبارات کتابهای مذکور تغییراتی را در عبارات عربی آنها ایجاد نموده است. از جمله اینکه:

- در برخی موارد عبارات را دچار تقدیم و تأخیر نموده است. مثلاً در مجمع-البحرین آمده: «إياك و الكسل و الضجر» (طریحی، ۱۳۶۷: ۳/۳۷۱) ولی در جامع اللغات آمده «إياك و الضجر و الكسل» (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۸۷)

- در اغلب موارد نام راویان یا گویندگان سخن یا شعری را حذف و به جای آن از «قیل» استفاده نموده است. مثلاً: در صحاح آمده است «قال العدبیس: لا یكونُ النكبُ...» (الجوهری، ۱۴۰۷: ۱/۲۲۸) ولی در جامع آمده است: «قیل: لا یكونُ...» (ندوشنی، بی تا: ۶۶/۱)

- در برخی از مواردی که برای مشخص نمودن تلفظ کلمات از کلمات هم وزن استفاده شده است مصنف آن کلمه هم وزن را تغییر داده است مثلاً در زیر واژه «خذءا» در طراز آمده «خَدِئِ خَدَءَ أَكْتَعِبَ تَعْبًا» (الحسینی، بی تا: ۱/۶۷) ولی در جامع هنگام نقل از طراز عبارت «كْتَعِبَ تَعْبًا» به «كفْرِح فرحا» تغییر یافته و به نظر می رسد مؤلف با مثبت اندیشی که داشته رنج (تعب) را به شادی (فرح) تبدیل کرده است.

۱۰- تأثیرپذیری از زبان عربی: استفاده از تعبیرات و عبارات و کلمات عربی به جای توضیحات فارسی به طوری که در متن کتاب کلمات عربی بسیاری مشاهده می‌شود؛ مثل: مقصد ثالث در بیان معانی اسماء متمکنه مصدریّه ثلاثی مزید و رباعی و خماسی مجرداً کان أو مزیداً فیه جامداً کان أو مشتقاً (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲) یا حظیره از برای گوسفند ساختن (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۴۳)، یا بی اذن داخل خانه کسی شدن. یا به کاربردن واژگانی مثل نبات؛ شمس؛ خیل؛ ناقه و... در ترجمه فارسی

۱۱- تقدّم و تأخّر فعل: تقدّم فعل بر جمله شیوه‌ای عربی است اما گاه فارسی زبانان نیز فعل را پیش از سایر ارکان جمله آورده‌اند در جامع اللغات نیز فعل در اکثر موارد در میانه جمله قرار گرفته و ترتیب اجزای جمله به هم خورده‌است. مثل «هریک از ثلاثی و رباعی منقسم می‌شوند بر دو قسم مجرد و مزید» (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۲)؛ «چون در صحاح مذکور نشده‌است این لفظ» (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۵) که به نظر می‌رسد تبعیت از کتابهای مورد مراجعه او و نیز ذهنیت عربی آموز وی باعث این موضوع بوده است.

۲-۷- لغزش‌های جامع اللغات

از آنجا که این نسخه به خط خود مؤلف نگاشته شده‌است، شاید چنین تصور شود که عاری از هرگونه اشکال، اشتباه و خطاست؛ اما در حقیقت، در متن این فرهنگ نیز، مانند هر نسخه خطی دیگر، لغزشهای قلمی، سهوی و خطاهایی که بر اثر نگارش برای اولین بار، ممکن است عارض هر نویسنده‌ای شود؛ به چشم می‌خورد. این خطاها و اشتباهات وجوه متفاوتی دارند که عبارتند از:

۱- مؤلف در پاره‌ای از موارد به طور کلی یک کلمه یا قسمتی از یک جمله را ننوشته است مثلاً در زیر واژه «قدح» آمده است: شوربا به کفگیر (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۱۴)؛ که واژه برداشتن از قلم افتاده و درست آن شوربا به کفگیر برداشتن بوده است. یا در زیر واژه «سعر» آمده است «روشن آتش» (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۱۷۹) به جای «روشن کردن آتش»

۲- در بعضی از موارد مؤلف در ذکر منبع اشتباه نموده است و در موارد اندکی نیز ذکر منبع از قلم افتاده‌است. به عنوان مثال: در زیر واژه «نفث» آمده است: «فی ق نفثه من

فیه نفثاً...» (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۸۸) که این مطلب از مصباح‌المنیر است ولی مصنف منبع را فی ق (قاموس‌المحیط) بیان نموده و در ذکر منبع دچار خطا شده است. یا در زیر واژه «خشباً» آورده است «خشبه یخشبه»: خلطه؛ انتقاه، ضد... (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق: ۱/ ۷۹) که این مطلب از قاموس بیان شده و ذکر منبع آن از قلم افتاده است.

۳- در بعضی از موارد، مؤلف پاره‌ای از کلمات، عبارات و جملات را به جای متن اصلی در حاشیه نگاشته است؛ اینها مواردی هستند که مؤلف در حین کتابت نسخه جا انداخته و احتمالاً پس از مرور مجدد آنها را ذکر نموده است و به ناچار آنها را در حاشیه کتابت کرده است.

۴- اشتباهاتی که به خصوص هنگام نقل مطلب از فرهنگ‌های دیگر دیده می‌شود؛ مثلاً: در ذیل واژه شطب آمده است: «شطب المرأة الجرید» (الجوهری، ۱۴۰۷: ۱/ ۱۵۵) ولی مصنف هنگام نقل مطلب دچار اشتباه شده و آورده است: شطب المرأة الجدید. یا اینکه در صحاح آمده است «سعال جاف» ولی در متن به اشتباه آمده است «سعال حار» (ندوشنی، بی تا: ۱/الف ۱۶۵)

۵- در بخش مصادر ثلاثی مجرد و مصادر ثلاثی و رباعی مزید معنی فارسی برخی از واژه‌ها را بیان نکرده و فقط به نقل معانی عربی از فرهنگ‌های دیگر اکتفا نموده است. خود نیز در اولین واژه‌ای که معنی فارسی آن را بیان نکرده؛ یعنی «واژه تفا» توضیح داده است که «چون در صحاح مذکور نشده است این لفظ، لهذا صحت آن بر ما مشخص نشد به این علت ما متوجه نشدیم یعنی به فارسی معنی نکردیم و از این قبیل است هر لفظی که بعد می‌آید و ما به فارسی معنی نمی‌کنیم». (ندوشنی، بی تا: ۱/ب ۵)

۶- با اینکه در متن مطالب عربی فراوانی از فرهنگ‌های مرجع نقل شده است، ولی متن کتاب بدون هرگونه حرکت‌گذاری و یا علائم نگارشی است که پژوهنده را با مشکل روبه رو می‌کند.

۲-۸- ارزش‌های جامع‌اللغات

با وجود اشکالات ذکر شده، این فرهنگ دارای امتیازاتی است که ذیلاً به آن اشاره

می‌شود:

- ۱- استفاده از منابع معتبر و ارزشمندی چون: «قاموس المحيط»؛ «طراز الاول»؛ «صحاح»؛ «مصباح المنیر»؛ «تاج المصادر» و ...
- ۲- امانتداری نویسنده به طوری که هر جا از منابع پیشین استفاده نموده، مأخذ را ذکر کرده است.
- ۳- این فرهنگ لغت در سده سیزدهم هجری نگاشته شده است. زمانی که ایران در انحطاط علمی و فرهنگی به سر می برد، زبان عربی اهمیت خود را از دست داده بود، زبان اروپایی جنبه علمی و زبان عربی جنبه مذهبی داشت؛ از این رو توجه ملامحمدجعفر به زبان عربی و نگاشتن فرهنگی عربی به فارسی در این سده، یکی از ارزش های این کتاب به شمار می رود.
- ۴- چون این کتاب علاوه بر ترجمه فارسی کلمات، عبارات عربی کتب معتبر دیگر را نیز در کنار واژگان آورده است، پژوهنده را از مراجعه به مراجع دیگر بی نیاز می کند و می توان آن را فرهنگی عربی به فارسی و فرهنگ عربی به عربی به شمار آورد.
- ۵- آنچه از فرهنگ های عربی به عربی نقل کرده، جامع ارزش های مفید آن کتابهاست؛ اما معانی فارسی که ذکر کرده از جانب اوست و بیانگر صفت «عام فهم» که مؤلف در مقدمه به آن اشاره کرده بوده است. در ذکر این مترادفات دوزبانه، واژه های فارسی کهن و خالص دیده می شود که از دیگر ارزش های شاخص این فرهنگ به شمار می رود. زیرا امکان کشف ظرفیت های زبان فارسی از طریق دقت در لغات برابر نهاده، از قابلیت های مهم اینگونه کتابهاست.
- ۶- جامع اللغات منبعی غنی برای پژوهشگران است؛ از این نظر که صورتهای مختلف واژه های عربی اعم از مصدری و فعلی و اسمی و حرفی را به همراه معانی آنها ذکر می کند.
- ۷- با توجه به اینکه بخش های مختلف کتاب به ترتیب الفبایی و به ترتیب حرف پایانی و آغازین هر واژه ذکر شده است، یافتن واژه ها در آن آسان است.

۳- نتیجه گیری

نسخه خطی «جامع اللغات» فرهنگی عربی به فارسی متعلق به قرن سیزدهم هجری است. مصنف این فرهنگ ملامحمدجعفر ندوشنی است که آن را در سال ۱۲۵۸ ه.ق در دوران حکومت محمد شاه قاجار نگاشته است و تنها نسخه آن به خط مؤلف موجود است. این کتاب در سه جلد تصنیف شده و حاوی یک مقدمه، سه مقصد و یک خاتمه است که مقدمه آن در بیان بعضی از قواعد و اصطلاحات صرفی است و مقصد اول در بیان معانی مصادر ابواب ثلاثی مجرد، مقصد دوم، در شرح معانی مصادر ثلاثی مزید، ابواب رباعی مجرد و رباعی مزید و مقصد سوم، در بیان معانی اسماء متمکنه غیرمصدریه است و در خاتمه نیز به توضیح معانی حروف و آنچه متضمن معنای حروف و افعال است می‌پردازد.

ارزش این اثر از آن جهت است که چون صورتهای مختلف واژه‌های عربی اعم از مصدری، اسمی و حرفی و فعلی را بیان می‌کند، منبعی غنی برای پژوهشگران است و از آنجا که بخش‌های مختلف کتاب به ترتیب الفبایی و به ترتیب حرف پایانی و آغازین هر واژه تنظیم شده، یافتن واژه‌ها در آن آسان است. از دیگر امتیازات این کتاب استفاده از منابع معتبر و ارزشمندی چون قاموس المحيط، صحاح، طرازالاول و ... است علاوه بر آن امانتداری مؤلف در آن زمان نیز قابل تحسین است به طوری که هر جا از منبعی استفاده کرده، آن را ذکر نموده است. از سوی دیگر چون در این کتاب در کنار ترجمه فارسی کلمات، عبارات عربی کتب معتبر دیگر را نیز بیان کرده پژوهنده را از مراجعه به مراجع دیگر بی‌نیاز می‌کند. همچنین واژه‌های ساده و شیرینی که در این کتاب برابر کلمات عربی نهاده شده‌است، امروزه می‌تواند برای واژه‌گزینی، محققان را یاری دهد.

در متن این فرهنگ نیز مانند هر نسخه‌ی خطی دیگر لغزشهای قلمی و خطاهایی که بر اثر کتابت برای اولین بار عارض هر کاتبی می‌شود نیز به چشم می‌خورد. از جمله اشتباه در ذکر منابع، جا افتادن کلمه یا قسمتی از یک جمله، خطاها و اشتباهاتی که در هنگام نقل مطلب از کتابهای عربی رخ داده است، علاوه بر آن عدم استفاده از علائم نگارشی؛ عدم رعایت فاصله و عدم حرکت‌گذاری مطالب عربی نیز کار پژوهشگران را دشوار می‌سازد.

بررسی این نسخه خطی نشان می‌دهد که هر چند برخی کلمات قدیمی و کهن در متن مشاهده می‌شود و برخی از کلمات نیز به شکل گویشی و محاوره‌ای ضبط شده‌است، ولی

به طور کلی ویژگی زبانی این کتاب استفاده از جملات ساده و کوتاه و پرهیز از زبان غامض و دیرباب و دوری از لفاظی و تکلف و صناعات است و از نظر رسم الخط نیز این کتاب دنباله‌رو متون هم‌عصر خویش است و با آن متون تفاوتی ندارد.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. قرآن کریم.
۲. براون، ادوارد. (۱۳۶۹). **تاریخ ادبیات ایران از صفویه تا عصر حاضر**. ترجمه دکتر بهرام مقدادی. تهران: انتشارات مروارید.
۳. جراحی، محمد علی. (۴ خرداد ۱۳۶۶ ش). **روزنامه ندای یزد**. شماره ۹۶، ص ۱۲.
۴. رضایی، یاسر. (۱۳۹۵). «بررسی نقش بزرگان ایرانی در تألیف و تدوین لغتنامه‌های عربی». نخستین همایش ملی واژه پژوهی در علوم اسلامی، یاسوج، دانشگاه یاسوج، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۵، صص ۷۳۵-۷۱۵.
۵. شیروانی، محمد. (۱۳۵۰). **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد**. قم: بنیاد طباطبایی.
۶. طباطبایی اردکانی، سید محمود. (۱۳۸۱). **فرهنگ عامه اردکان**. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۷. کاظمینی، میرزا محمد. (۱۳۶۶ ش). **دانشنامه مشاهیر یزد**. یزد: انتشارات ریحانه الرسول.
۸. مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹)، **نقد و تصحیح متون**. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۹. مدرسی، سید جواد. (۱۳۸۴). **نجوم السرد بذکر علماء یزد**. یزد: انجمن آثار و مفاخر فرهنگ استان یزد.
۱۰. منزوی، علینقی. (۱۳۳۷ ش). **فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی**. تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. منزوی، علینقی. (۱۳۷۷ ش). «فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی از سده پنجم تا سده سیزدهم». مندرج در: مقدمه لغتنامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. ندوشنی، ملا محمد جعفر، **جامع اللغات**. یزد: کتابخانه وزیری یزد. شماره مسلسل ۳۷۴۴ [نسخه خطی] تاریخ کتابت: ۱۲۵۸ ق.

منابع عربی

۱. الجوهری، أبو نصر إسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية. محقق: احمد عبدالغفور العطار. بیروت: دار العلم للملایین.
۲. الحسینی، علی بن محمد معصوم. (۱۴۲۶ق). الطراز الاوّل. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۳. زبیدی، محمّد مرتضی. (۱۴۰۹)، تاج العروس من جواهر القاموس. مصر: دار الهدایة
۴. سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن. (بی تا). المزهرة. مصر: مطبعة عیسی البابی الحلبي و شركاه
۵. طریحی، فخرالدین بن محمّد. (۱۳۶۷ش). مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۶. فراهیدی، خلیل بن احمد. (بی تا). العین. المحقق: مهدی المخزومی. لبنان: دار ومکتبة الهلال.
۷. فیروزآبادی، محمّد بن یعقوب. (۱۴۲۶ق). قاموس المحيط. بیروت: مؤسسه الرسالة.
۸. الفیومی، احمد بن محمّد. (۱۴۱۸ق). مصباح المنیر. محقق: یوسف الشیخ محمد. بیروت: المکتبة العصرية.